

MAGDALENA NOWAK

Katedra Filologii Klasycznej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Collegium Maius, ul. Fosa Staromiejska 3, 87-100 Toruń
Polska - Poland

MITTATUR SENEX IN SCHOLAS – OPINIE SENEKI RETORA
O RETORACH, SZTUCE WYMOWY I JEJ NAUCZANIU
W PRAEFATIONES KSIĄG ORATORUM ET RHETORUM
SENTENTIAE, DIVISIONES, COLORES

ABSTRACT. Nowak Magdalena, „Mittatur senex in scholas” – opinie Seneki Retora o retorach, sztuce wymowy i jej nauczaniu w praefationes ksiąg „Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores” (Mittatur senex in scholas – Seneca Rhetor’s opinions on rhetors, art of oratory and its teaching in praefationes of Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores books).

Each of the 11 books of Seneca Rhetor’s *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores* is premised with a *praefatio*, although not all of them survived or survived intact. The author uses *praefationes* to mention famous contemporary rhetors, orators and the system of cultivating the art of rhetoric. The information about Roman rhetoric included in *praefationes* is being analyzed in the article in order to answer the following question: what picture of rhetoric and why did Seneca paint for his sons, the recipients of his work?

Key words: Seneca Rhetor, declamation, controversiae, suasoriae, praefatio, Roman rhetoric.

Adresatami *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores* Lucjusza Anneusza Seneki Retora są jego trzej synowie: Seneka Filozof, Mela i Nowatus. Zadekowanie tego dzieła właśnie im umieszcza je w długiej antycznej tradycji pism dydaktycznych, której początki poprzez literaturę grecką sięgają aż do literatury sumeryjskiej. Konwencją literacką tego typu utworów było zwracanie się w nich (dedykowanie ich) ku bliskim autorowi osobom: uczniom, synom lub, jak miało to miejsce w przypadku Persesa i poświęconych mu przez brata Hezjoda *Prac i dni*, rodzeństwu. Pisma te zawierały porady i wskazówki mogące kształtować charaktery adresatów, a także czegoś ich nauczyć. Literatura dydaktyczna popularna była również w Rzymie. Wśród należących do niej dzieł można wskazać sporą grupę utworów, których autorami byli ojcowie, zaś adresatami syn lub synowie. Ojcowie-autorzy często przedstawiali siebie i synów jako bohaterów swoich

pism, na przykład prowadzili w nich rozmowy na tematy związane z różnymi dziedzinami wiedzy¹. Możemy przypuszczać, że ta przejawiająca się w literackiej twórczości ojcowska troska o wykształcenie synów miała związek z tradycyjnym wychowaniem w rzymskiej rodzinie. Wychowanie bowiem i edukacja dorastających synów były jedną z powinności ojca ro-

¹ Najstarszym znanym nam rzymskim autorem, który poświęcił swoje pisma synowi, był Marek Porcjusz Katon; więcej o nim por. przyp. 4. W czasach republiki powstawały dialogi, w których występowali ojciec i syn, np. dialog słynnego znawcy prawa Marka Juniusza Brutusa (prawdopodobnie pretora ok. roku 140 przed Chr.), którego tematem było prawo cywilne. Autor prowadził w nim rozmowę z synem. Samo dzieło składało się z trzech ksiąg, w każdej została opisana rozmowa odbywająca się w różnych posiadłościach wiejskich ojca, Cynceron, *De oratore* II 224. Możemy przypuszczać (R. Hirzel, *Der Dialog*, Leipzig 1895, s. 429), że w tym dialogu syn zadawał ojcu pytania na temat prawa rzymskiego, na które ten w dłuższych wypowiedziach, wykładach przedstawiał udzielane przez siebie *responsa* (Cynceron, *De oratore* II 142: „video enim in Catonis et in Bruti libris nominatim fere referri, quid alicui de iure viro aut mulieri responderint”). Syn jest również jednym z uczestników dialogu napisanego przez Gajusza Skryboniusza Kuriona (autor dialogu był konsulem w roku 76, zaś syn trybunem ludowym w roku 50). Dziś na podstawie informacji przekazanych nam przez Cyncerona w dialogu *Brutus* (rozdz. 218 i nn.) o dialogu Kuriona wiemy jedynie, że miał antycezariański wydźwięk. Trudno jest więc powiedzieć, czy pismo miało charakter dydaktyczny, czy też może po prostu było zdecydowanie polityczne. Troska o edukację syna jest widoczna w listach Cyncerona. Synowi został zadedykowany traktat filozoficzny *De officiis* (44 r.). Ojciec (*Pater* - P) i syn (*Marek* - M) są rozmówcami napisanych z myślą o synu i bratanku *Partitiones oratoriae* (powstały one prawdopodobnie w roku 46). Z pisarzy niemal współczesnych Senece Retorowi, którzy dedykowali swoje dzieła synom, wspomnieć należy historyka Tytusa Liwiusza, który napisał retoryczne pismo w formie listu do syna (Kwintylian, *Inst. or.* X 1, 39). Do synów zwraca się również komentator mów Cyncerona Kwintus Asconiusz Pedianus (9 r. przed Chr. - 76 r. po Chr.), *Orationum Ciceronis enarratio*, s. 38, 19. Wśród późniejszych autorów piszących swoje dzieła z myślą o synach można wymienić: prawnika Juliusza Paula (II/III w. po Chr.), który synowi zadedykował *Sententiae* (zbiór prawnych sentencji, bez komentarza); Tyberiusza Klaudiusza Donatusa (koniec IV w. przed Chr.), który zadedykował synowi swój komentarz do *Eneidy* Wergiliusza; Makrobiusza (IV/V w. po Chr.), który w *Commentarii in somnium Scipionis* zwraca się do swojego syna Euzebiusza; Martianusa Kappellę (I poł. V w. po Chr.), którego syn pojawia się jako rozmówca ojca w księdze I 2 *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, autor zapowiada tu, że wyjaśni interesujące go zagadnienia. W gronie pisarzy tworzących dzieła z myślą o synach wymienia się także Kwintyliana, jednak jego sytuacja była szczególna. Adresatem *Institutio oratoria* był Marcellus Witorus, a dokładniej jego syn Geta (*Inst. or.* 1 *prooem.*, 6). Ze wstępu do księgi VI dowiadujemy się, dlaczego właśnie im zostało zadedykowane dzieło. Kwintylian wyjaśnia tu, że jego dwaj synowie i żona już nie żyją. Swoją sytuację nauczyciela retoryki, pisarza i ojca, który utracił dzieci, Kwintylian podsumowuje słowami: „Nos miseri sicut facultates patrimonii nostri, ita hoc opus aliis prae-parabamus, aliis relinquemus” (*Inst. or.*, 6, *prooem.* 16). R. Hirzel, op. cit., s. 429-430, zwrócił uwagę, że o ile w rzymskich dziełach literackich zaliczanych do literatury dydaktycznej pojawiał się rozmawiający z synem (a więc też go wychowujący i kształcący) ojciec, często sam autor utworu, to w greckiej literaturze miejsce ojca zajmuje po prostu nauczyciel. Wśród wielu rozmówców Sokratesa tylko raz w *Memorabiliach* (ks. II 2) Ksenofonta pojawia się najstarszy syn filozofa, Lamprokles.

dziny, *pater familias*². U boku ojców w senacie czy też na forum młodzi Rzymianie poznawali zasady życia społecznego i politycznego. Świadomość związku wychowania i edukacji z rolą ojca pozostawała w umysłach Rzymian nadal żywa także wtedy, gdy kształcenie młodzieży stało się bardziej specjalistyczne, gdyż rozszerzyło się między innymi o poznawanie literatury, retoryki i dlatego coraz większą rolę zaczęły w nim odgrywać szkoły i nauczyciele. Na przykład Kwintylijan w *Institutio oratoria* zalecał, aby nauczyciele traktowali swoich uczniów jak ojcowie, których w swojej pracy zastępują³.

Najsłynniejszym, a jednocześnie najstarszym, znanym rzymskim pisarzem, który tworzył swoje dzieła z myślą o synu, jest Marek Porcjusz Katon Censorius. Wydaje się, że jego pisma miały jeszcze wyraźnie dydaktyczny i praktyczny charakter⁴. Później natomiast, choć nadal ważnym motywem powstawania tego typu utworów była chęć przekazania adresatom pewnej wiedzy i doświadczeń autorów, zyskiwały one bardziej artystyczną budowę, poza tym wprawdzie ojcowie-autorzy formalnie zwracali się do syna lub synów, jednak liczyli się z tym, lub też nawet planowali, że krąg czytelników wykróczy poza najbliższą rodzinę⁵.

Tego rodzaju utworem są *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores* Seneki Retora⁶. W zamierzeniu autora dzieło to miało składać się z dziesięciu ksiąg z tematami kontrowersji, czyli deklamacji w formie mów sądowych i jednej lub więcej ksiąg z tematami swasorii, czyli deklamacji w formie mów doradczych⁷. Seneka zdążył napisać dziesięć ksiąg *Kontrowersji*

² Por. H.-I. Marrou, *Historia wychowania w starożytności*, Warszawa 1969, s. 330. R. Hirzel, op. cit., s. 429, przyp. 4, przypuszcza, że poczucie odpowiedzialności ojców za wychowanie i wykształcenie synów mogło wynikać z ogromnej władzy, którą, zgodnie z rzymskim prawem, jako *patres familias* mieli nad członkami swojej rodziny.

³ Kwintylijan, *Inst. or.* II 2,4: „Sumat igitur ante omnia parentis erga discipulos suos animus, ac succedere se in eorum locum a quibus sibi liberi tradantur existimet”. H.-I. Marrou, op. cit., s. 330, określił zadania wypełniane w Rzymie przez nauczycieli „za mniej lub więcej jednoznaczne z wpływem ojca”, przekład S. Łoś.

⁴ Marek Porcjusz Katon pisząc dużymi, wyraźnymi literami, spisał dla swojego małego syna dzieje Rzymu, ponieważ nie chciał, aby uczyli go greccy niewolnicy, z których rekrutowali się nauczyciele (Plutarch, *Katon* 20); ponadto Katon był autorem pisma noszącego tytuł *Praecepta ad filium*, w którym zawarł wiedzę dotyczącą różnych dziedzin, między innymi retoryki, por. słynną definicję mówcy: „orator est, Marce fili, vir bonus, dicendi peritus” (Seneka Retor, *Contr.* 1, *praef.* 9; por. także Kwintylijan, *Inst. or.* XII 1,1). M. Cytowska, M. Szelest, L. Rychlewska, *Literatura rzymska – okres archaiczny*, Warszawa 1996, s. 189.

⁵ Por. cytata w przyp. 10.

⁶ L. Sussman, *The Elder Seneca*, Leiden 1978, s. 91-92.

⁷ Ze względu na zawartość *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores* bywają krótko nazywane po prostu *Kontrowersjami* i *Swasoriami* (*Controversiae* i *Suasoriae*) – L. Sussman, op. cit., s. 34, lub *Deklamacjami* – M. Winterbottom, *Seneca the Elder Declamations*, Loeb Classical Library 2003. O ewentualnej liczbie ksiąg *Swasorii* por. przyp. 11.

i jedną *Swasorii*. Prawdopodobnie równolegle ze *Swasoriami* pracował nad swoim innym utworem, *Historią*, która obejmowała dzieje Rzymu od czasów wojen domowych do panowania Tyberiusza. Niewykluczone, że liczący w momencie pisania obu tych utworów około dziewięćdziesięciu lat Seneka przerwał pracę nad *Swasoriami*, aby zdążyć jeszcze skończyć *Historię*⁸. *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores* niedługo po jego śmierci wydał jeden z jego synów – Seneka Filozof⁹. W napisanej przez siebie biografii ojca stwierdził, że właśnie oddał do rąk czytelników dzieło ojca, który pragnął, aby zostało ono opublikowane; jego ojciec sam dostatecznie zadbał, by jego imię stało się sławne¹⁰.

Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores nie dotrwały do naszych czasów w formie, w jakiej napisał je Seneka Retor. Niektóre z ksiąg *Kontrowersji* zaginęły. Na szczęście jednak w IV lub V wieku po Chr. został sporządzony wyciąg ze wszystkich ksiąg *Kontrowersji*, dzięki czemu częściowo znamy zawartość części zagubionych¹¹. Zachowane księgi dają doskonałe wyobrażenie o przyjętej przez autora koncepcji przedstawienia i ułożenia materiału. Seneka nie przytaczał w swoim dziele całych tekstów deklamacji. W 10 księgach *Kontrowersji* zebrał 74 tematy kontrowersji (od 6 do

⁸ Seneka Retor uważał historiografię za poważniejsze zadanie niż zajmowanie się szkolną retoryką, por. L. Sussman, op. cit., s. 93 i J. Fairweather, *Seneca the Elder*, Cambridge 1981, s. 14-15. *Historia* do naszych czasów zachowała się jedynie w małych fragmentach, por. M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska – okres augustowski*, Warszawa 1990, s. 640.

⁹ Datę ukończenia pracy nad *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores* wyznacza się na okres tuż po śmierci Tyberiusza, czyli po roku 37 po Chr., natomiast datę publikacji na lata panowania Kaliguli, czyli okres między rokiem 37 a 41 po Chr. – L. Sussman, op. cit., s. 92-93. Śmierć samego Seneki Retora w przybliżeniu datuje się na rok 40 po Chr.

¹⁰ Seneka Filozof, *De vita patris*, fr. XV, ed. Haase, Teubner 1902: „si quaequumque composuit pater meus et edi voluit, iam in manus populi emissem, ad claritatem nominis sui satis sibi ipse prospexerat”.

¹¹ Dziś posiadamy dwie tradycje rękopiśmienne dzieła Seneki. Jedna przekazuje pięć ksiąg *Kontrowersji* (ks. 1,2,7,9,10) i jedną księgę *Swasorii*. Księgi 1, 2 *Kontrowersji* i księga *Swasorii* nie mają wstępów (*praefationes*). Natomiast druga przekazuje sporządzony w IV lub V wieku po Chr. wyciąg ze wszystkich 10 ksiąg *Kontrowersji*, a także wstępy do ksiąg 1,2,3,4,7,10. Tak więc obecnie zawartość *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores* przedstawia się następująco: księgi 1 i 2 zachowane są w całości (ks. 2 ma niekompletne zakończenie) i w wyciągach, zachowały się też wstępy do tych dwóch ksiąg; ks. 3 i 4 zachowane są w wyciągach, posiadamy też wstępy do nich; ks. 5 i 6 zachowane są w wyciągach, brakuje wstępów; ks. 7 zachowana jest w całości, posiadamy jej wyciąg, brakuje natomiast wstępu; ks. 8 zachował się wyciąg z niej, brakuje wstępu; ks. 9 i 10 zachowały się w całości (ks. 10 ma niekompletne zakończenie) i w wyciągach, posiadamy także ich wstępy (wstęp do ks. 9 urywa się w połowie) – L. Sussman, op. cit., s. 34-35; M. Winterbottom, *Introduction [w:] Seneca the Elder Declamations*, Classical Loeb Library 2003, s. XIX-XX. Posiadamy też jedną księgę *Swasorii*, brakuje do niej wstępu. W niektórych rękopisach są notatki zapowiadające drugą księgę – L. Sussman, op. cit., s. 34, przyp. 1. Można przypuszczać, że księga *Swasorii*, podobnie jak księgi *Kontrowersji*, również posiadała wstęp (*praefatio*) – L. Sussman, op. cit., s. 51 i 69.

9 w jednej księdze), w jednej księdze *Swasorii* przedstawił 7 tematów swasorii. Każdy z tematów kontrowersji zawiera określony przepis prawa, następnie przedstawiona jest hipotetyczna sytuacja, do której się to prawo odnosi¹². Po przedstawieniu prawa i sytuacji, które obrazowały jego zastosowanie, Seneka podawał retoryczne przykłady z deklamacji. Przykłady te dzielą się na trzy grupy. W pierwszej przytoczone są sentencje¹³. Seneka wyróżnił w nich dwie grupy. W jednej wypisał sentencje retorów będących obrońcami w danej sprawie, w drugiej – sentencje oskarżycieli. W każdej z tych grup najpierw podawał imię deklamatora, a potem wypisywał użyte przez niego sentencje¹⁴. Po sentencjach następowały *divisiones*, czyli przedstawienie rozplanowania argumentacji, prawna analiza¹⁵. Ostatnim elementem pojawiającym się w opisie każdego z tematów były *colores*, czyli przedstawiane przez deklamatorów okoliczności i argumentowanie, za pomocą których starali się oni uzasadniać przedstawiane fakty. W zależności od tego, czy retor bronił stanowiska bohatera deklamacji czy też go atakował, za pomocą *colores* starał się pomniejszyć winę bronionej osoby lub zwiększyć winę osoby atakowanej¹⁶. W księgach kontrowersji, które nie zachowały się

¹² Czasem były to przepisy rzeczywiście istniejące w prawie rzymskim, niekiedy przepis prawny podawany przez Senekę brzmiał podobnie w prawach greckich, można więc wtedy mówić o pewnym podobieństwie niektórych zapisów prawa rzymskiego i greckiego lub o greckich wzorach danego tematu. Zdarza się również tak, że nie sposób wskazać związków między przepisem prawnym u Seneki a prawem rzymskim lub greckim i wtedy należy podejrzewać, że tekst prawa podany przez Senekę jest po prostu wykorzystywaną przez retorów fikcją literacką. Dokładną analizę związków prawa rzymskiego z deklamacjami przeprowadził S.F. Bonner, *Roman Declamation in the Late Republic and the Early Empire*, Liverpool 1949, s. 84-132.

¹³ Sentencja to krótka, często dowcipna lub mająca puentę wypowiedź. Sentencje mogły mieć dość ogólny charakter, takie sentencje często były po prostu przysłowiami (np. *omnis instabilis et incerta felicitas est*) lub też mogły być ściślej związane z konkretną sprawą (np. w *Suas.* 1,2, w której mowa jest o tym, czy Aleksander Wielki powinien wyruszyć w podróż przez ocean, pojawia się sentencja: *Non quaerimus orbem, sed amittimus*). Por. L. Sussman, op. cit., s. 35, przyp. 4.

¹⁴ M. Winterbottom, op. cit., s. XVI-XVII, wyjaśnia pojawianie się wielu sentencji przy imieniu jednego deklamatora tym, że Seneka po prostu wybierał sentencje z całej deklamacji. Dlatego też dziś, pozbawione kontekstu, niektóre z nich są niekiedy trudne do zrozumienia.

¹⁵ W deklamacjach *divisiones* pojawiały się po *narratio*. Ponieważ tematy deklamacji związane były z przepisami prawa, w *divisiones* najczęściej roztrząsano problem, czy postępowanie stron jest zgodne z prawem pisanim, czyli czy jest zgodne z *ius*, czy też jest zgodne z poczuciem sprawiedliwości, *aequitas*. Na przykład, gdy w jakiejś deklamacji była mowa o wydziedziczeniu syna, w *divisiones* deklamator mógł rozróżnić kwestie (tzw. *quaestiones iuris*), czy prawo pozwala wydziedziczyć w danej sytuacji syna, czy jest to sprawiedliwe? W opracowywaniu tej części deklamacji retorzy często konsultowali się z prawnikami – L. Sussman, op. cit., s. 38-41; M. Winterbottom, op. cit., s. XVII-XVIII.

¹⁶ Np. w *Contr.* I 1 jeden z deklamujących retorów podał następujące uzasadnienie udzielenia pomocy ojcu przez syna, wbrew woli prawnego opiekuna syna: „Pomógłbym mu nie wiedząc nawet, kim on jest. Czy chciałbyś, abym go odtrącił, ponieważ jest moim ojcem”? –

do naszych czasów w całości, podany jest temat deklamacji, podstawa prawna i sentencje z deklamacji wygłoszonych przez retorów reprezentujących obie strony, najczęściej jednak już bez wyróżniania, który retor był autorem danej sentencji, ponadto rzadko pojawiają się w nich *divisiones* i *colores*. W swasoriach, które były deklamacjami w formie mów doradczych skierowanych do postaci mitologicznych lub osób znanych z historii, Seneka przedstawił sentencje oraz *divisiones*, brakuje tu natomiast *colores*, gdyż ta część deklamacji związana była z argumentacją w mowach sądowych¹⁷.

Każdą z ksiąg *Kontrowersji* poprzedzał wstęp (*praefatio*) w postaci listu autora do synów¹⁸. List jako wstęp do dzieła literackiego pojawił się w literaturze antycznej już wcześniej. Była to wygodna forma, gdyż sama formułka powitalna listu, pozdrowienia umożliwiała przedstawienie adresata całego dzieła. Ponadto we wstępie-liście łatwo można było umieścić dość często pojawiający się we wstępach-dedykacjach (nie tylko tych w postaci listu) topos, polegający na przedstawieniu własnego dzieła jako spełnienia prośby osoby, której się to dzieło dedykuje. W ten sposób autor jednocześnie wyjaśniał przyczyny podjęcia pracy pisarskiej, mógł uhonorować adresata, napisać, dlaczego dedykuje mu swoje pismo, a także przedstawić temat dzieła¹⁹. Na tle antycznej tradycji *praefationes* listy Seneki podwójnie się wyróżniają. Seneka był bowiem jednym z pierwszych rzymskich autorów, który wykorzystał właśnie tę formę w dziele traktującym o retoryce²⁰. Po-

przekład M.N. Zaś inny deklamator uzasadniał pomoc tak: „Zaoferowałem mu nie tyle, ile powinienem zaoferować ojcu, lecz tyle, ile mogłem zabrać potajemnie temu, kto mi zabronił” – przekład M.N. *Colores* pojawiały się najczęściej w tej partii deklamacji, w której podawana była argumentacja, niekiedy też pojawiały się w *narratio*. *Colores* miały często również formę sentencji – por. L. Sussman, op. cit., s. 41-43; M. Winterbottom, op. cit., s. XVIII-XIX.

¹⁷ Np. *Suas.* I 2, w której trzystu Spartan zastanawia się, czy powinni pozostać w wąwozie termopilskim, gdy uciekło trzystu hoplitów przysłanych przez pozostałe państwa-miasta Grecji; *Suas.* I 6, czy Cynceron powinien prosić Antoniusza o przebaczenie; *Suas.* I 3, czy Agamemnon powinien złożyć bogom w ofierze Ifigenię, gdy kapłan Kalchas zapowiada, że jest to jedyny sposób, aby zyskać ich przychyłność dla wypływających na wojnę – por. L. Sussman, op. cit., s. 41.

¹⁸ Nie wszystkie *praefationes* zachowały się do naszych czasów. Por. przyp. 11.

¹⁹ Topos spełniania prośby adresata bywał również nadużywany. Przykład takiego postępowania przytacza w jednym ze swoich listów Pliniusz, *Ep.* VI 15,1-3. Opisuje on tu wieczorek poetycki, podczas którego niejaki Passenus Paulus recytował swoje elegie, jako ich adresata przedstawił swojego przyjaciela Jawolenusa Priskusa. Passenus zaczął swój występ od słów: *Prisce iubes*. Na co siedzący na widowni Priskus odpowiedział: *Ego vero non iubeo*. Ta wymiana zdań oczywiście wywołała śmiech zgromadzonych – L. Sussman, op. cit., s. 53.

²⁰ Przyjmuje się, że pierwszy raz tego rodzaju wstęp pojawił się w *De sphaera et cylindro* Archimedesesa (III w. przed Chr.), M. von Albrecht, *A History of Roman Literature – from Livius Andronicus to Boethius*, Leiden 1997, s. 1248; L. Sussman, op. cit., s. 51, przyp. 51; J. Fairweather, op. cit., s. 27-28. L. Sussman, op. cit., s. 57, dostrzega w budowie *praefatio* do księgi I *Kontrowersji* charakterystyczne cechy *praefationes* pism retorycznych (dedykacja autora jako spełnienie prośby adresata, wyrażenie obaw odnośnie do własnego talentu i posiadanego

nadto jako pierwszy antyczny autor w swoim piśmie zadedykowanym synom wyjaśnia tę dedykację ich wyraźną prośbą o wspomnienia²¹. O prośbie tej pisze już na samym początku *praefatio* do księgi pierwszej. Według jego słów, synowie domagają się od niego (*iubetis*), aby wyraził swoją opinię o mówcach, którzy żyli w czasach jego młodości, i aby, na ile pamięta, zebrał ich wypowiedzi. Seneka zapowiada, że właśnie zamierza spełnić tę prośbę (1 *praef.*1)²². Przy okazji wyznaje, że życzenie synów umożliwi mu powrót do lat młodości, do szczęśliwego okresu własnych retorycznych studiów, pozwala zapomnieć na chwilę o niedogodnościach starości. Dlatego z radością je wypełni i z *chęcią powróci do szkoły*, stwierdza więc – *mittatur senex in scholas* (1 *praef.* 4).

Pojawiający się w *praefationes* Seneki topos spełnionej prośby wart jest bliższego przyjrzenia się i zastanowienia się, czy w jego wypadku można mówić tylko o konwencji literackiej, czy też Seneka pisząc dzieło o retoryce, spełnił rzeczywiste życzenia synów. W *praefatio* do pierwszej księgi Seneka wyraźnie wspomina o swoim bardzo dojrzałym wieku, sugestywnie opisuje *szkody* (tzn. osłabienie wzroku, słuchu, siły mięśni i pamięci), jakie starość czyni w organizmie człowieka (1 *praef.* 2-3), pewne zawarte w samych kontrowersjach i swasoriach wzmianki na temat niektórych wydarzeń historycznych pozwalają datować całe pismo na ok. rok 40 po Chr., czyli schyłek jego długiego życia²³. W tym czasie jego synowie musieli już być dojrzałymi mężczyznami, w wieku ok. 30–40 lat. Tymczasem w *praefatio* do drugiej księgi kontrowersji Seneka pisze o nich jakby stali zaledwie u progu swojej dorosłości. Według jego słów, Nowatus i Seneka Filozof dopiero przygotowują się do publicznej kariery (*foro se et honoribus parant*, 2 *praef.* 4). Rzuca się zatem w oczy jakby pewne ich *odmłodzenie*. Ten zabieg można wyjaśnić chęcią ukrycia właśnie pod literacką konwencją prośby młodzieńców, prawdziwej prośby dojrzałych synów o dzieło poświęcone retoryce – utwór dotyczący retoryki wydawałby się szczególnie interesujący dla młodych ludzi, którzy właśnie skończyli lub dopiero kończą swoją, także retoryczną, edukację²⁴. O tym, że – być może – synowie rzeczywiście chcieli poznać wspomnienia ojca, świadczyć może jeszcze inny argument. Seneka miano-

czasu, aby spełnić prośbę) i pism historycznych (podkreślenie wagi opisywanego w dziele tematu, chęć utrwalenia dla potomnych wspaniałych dokonań poprzedników).

²¹ L. Sussman, op. cit., s. 53-54.

²² Wzmianki o zainteresowaniu synów różnymi postaciami czy też zjawiskami w rzymskiej retoryce pojawiają się także w *praefationes* do kolejnych ksiąg (4 *praef.* 1; 7 *praef.* 1 i 9; 9 *praef.* 1; 10 *praef.* 1).

²³ Por. przyp. 9.

²⁴ L. Sussman, op. cit., s. 83-85. Por. także J. Fairweather, op. cit., s. 27. Warto zwrócić uwagę, że synowie Katona i Cyncerona, którym ojcowie poświęcali swoje pisma, byli właśnie młodymi chłopcami. Por. przyp. 4.

wicie kilkakrotnie wspomina w *praefationes* o ich szczególnym zainteresowaniu pojawiającymi się w deklamacjach sentencjami (1 *praef.* 22: „vos sententias audire velitis”; 2 *praef.* 5: „scio futurum ut auditis eius sententiis cupiatis multas audire”; 4 *praef.* 1: „non tantum sententiarum vos sed etiam auctorum novitate sollicitet”) i właśnie one stanowią najobszerniejszy objętościowo element ksiąg kontrowersji i swasorii²⁵. Chęć poznania właśnie sentencji można łatwo uzasadnić. Jak wiadomo, w wypadku kontrowersji punktem wyjścia deklamacji był zapis prawny i opis pewnej z życia wziętej sytuacji, w wypadku swasorii jakiś fakt znany z historii lub mitologii. Liczba tego rodzaju tematów, choć spora, była jednak ograniczona. Ponadto historie, które obrazowały zastosowanie określonego przepisu prawnego, były często dość banalne. Dopiero zaskakująca niezwykłość *divisiones*, *colores*, a przede wszystkim sentencji czyniła deklamację interesującą i atrakcyjną. Tak więc wykształcona retorycznie i mająca wyrobiony literacki gust publiczność retorów zwracała przede wszystkim uwagę na te elementy deklamacji. Jest zatem bardzo prawdopodobne, że również synowie Seneki i ich rówieśnicy pragnęli poznać właśnie te części w deklamacjach pochodzących z czasów młodości ich ojca. Dlatego wybierając określony układ materiału w swoim dziele, Seneka spełniał oczekiwania potencjalnego grona wykształconych i pasjonujących się literaturą czytelników. Nie możemy wykluczyć, że oczekiwania te zostały wyrażone przez jego synów właśnie w prośbie o napisanie dzieła retorycznego.

Podobnie jak w budowie ksiąg kontrowersji i swasorii, również w budowie samych *praefationes* można dostrzec pewien schemat. W każdej z *praefationes* wspomniany jest retor lub retorzy, których sentencje, *divisiones* i *colores* najczęściej i najobszerniej przytaczane są w następującej po niej księdze. W ten sposób *praefationes* i księgi tworzą strukturalne i tematyczne związki²⁶. W *praefatio* do 4 księgi (4 *praef.* 1) Seneka porównał ten styl przedstawiania poszczególnych postaci do metody, w jakiej *munerarii*, organizatorzy igrzysk gladiatorских, prezentują swoich gladiatorów. Wyjaśnił więc, że nie chciał od razu w każdej księdze wprowadzać wszystkich postaci, aby czytelnicy, synowie, byli zainteresowani nie tylko pojawiającymi się nowymi sentencjami, ale także kolejnymi wspomnianymi ich autorami. W *praefationes* pojawia się więc wiele nazwisk i opisów mówców i retorów. Seneka

²⁵ L. Sussman, op. cit., s. 35-38 i 43-45.

²⁶ *Praefationes* do księgi 1 i 10 tworzą klamrę otwierającą i zamykającą zbiór dziesięciu ksiąg kontrowersji. W pierwszej *praefatio* Seneka cieszy się z możliwości powrotu do lat studiów, natomiast w *praefatio* do księgi 10, 1, pisze, że ciągle wspomnianie retorów już go zawstydzają, gdyż ma wrażenie, że zajmuje się czymś, co nie jest poważne; takie są właśnie deklamacje, będące przecież szkolnymi ćwiczeniami; gdy człowiek zajmuje się nimi tylko przez jakiś czas, są miłym zajęciem, na dłużej stają się one jednak nużące.

przytacza różne informacje na ich temat. Można wśród nich znaleźć szczegółowe charakterystyki omawianych osób, począwszy od opisów budowy ciała, muskulatury, barwy i siły głosu, a skończywszy na systemie pracy nad deklamacjami czy typowych dla nich cechach ich wystąpień. Na przykład w *praefatio* do księgi pierwszej Seneka szczegółowo przedstawił postać swojego najserdeczniejszego przyjaciela z lat młodości Porcjusza Latrona i dużo uwagi poświęcił jego głosowi²⁷. Krytykował tego retora, ponieważ nie chciał on pozbyć się hiszpańskiej manieri zbyt głośnego mówienia, nie ćwiczył modulacji głosu, po prostu o niego nie dbał (1 *praef.* 16). Latron był też dobrym przykładem, aby napisać coś o intensywności ćwiczeń retorycznych. Seneka wspomina bowiem, że pracując nad swoimi deklamacjami, Latron właściwie nie robił żadnych przerw na odpoczynek. Seneka był wręcz oburzony tym, że po wieczornym posiłku Latron nie pozwalał, aby pokarm rozszedł się po jego ciele, tylko powracał do pracy umysłowej. Z drugiej strony bywały jednak okresy, gdy Latron odrywał się od pracy na dłużej, w tym czasie nawet wyjeżdżał poza miasto. I tu Seneka podziwiał go, bo wśród mieszkańców gór czy lasów potrafił wieść surowe i proste życie. Seneka dostrzegał również, że po takich przerwach Latron z większymi siłami powracał do pracy umysłowej, przemawiał dłużej, z większą siłą i gwałtowniej. Postępowanie Latrona podsumował stwierdzeniem, że podczas intensywnej pracy także umysł się męczy i jest to zmęczenie wcale nie mniejsze niż zmęczenie fizyczne, choć jest mniej widoczne (1 *praef.* 15-17). Pewna część uwag Seneki dotyczyła różnych nawyków i zwyczajów mówców i retorów związanych z samym wygłaszaniem deklamacji. Również i w tym aspekcie mógł wspomnieć Latrona, który przed swoimi wystąpieniami najpierw wyjaśniał słuchaczom niekiedy dość zawiłe kwestie prawne, pojawiające się w jego deklamacjach (1 *praef.* 21). Z kolei Kasjusz Sewerus zawsze korzystał z notatek z zaznaczonymi w swoim wystąpieniu miejscami, w których mógłby zażartować. Co ciekawe jednak, jak twierdził Seneka, Kasjusz Sewerus lepiej wypadał w przemówieniach, do których z powodu braku czasu nie mógł się przygotować (3 *praef.* 6). Natomiast Albucjusz rozpoczynał swoje wystąpienia, siedząc, wstawał dopiero, gdy się rozgrzał. W jego deklamacjach pojawiały się dłużyzny, dlatego zwracano mu uwagę sygnałem trąby, aby już kończył przemawiać (7 *praef.* 1).

Dla współczesnego czytelnika dzieła Seneki zachowane *praefationes* są niezwykle cenne jako tekst przedstawiający retorykę wczesnego cesarstwa, system jej nauczania oraz próbujący wyjaśnić przyczyny jej zmian w porównaniu ze sztuką wymowy okresu republiki. Najwięcej informacji na ten temat zawiera *praefatio* do księgi pierwszej, tym samym jest ona nie tylko

²⁷ W 3 rozdz. *praefatio* do księgi 3 Seneka charakteryzuje głos Kasjusza Sewerusa.

wstępem do tej książki, ale też wprowadzeniem do całego dzieła. Już w jej szóstym rozdziale zaczyna się dłuższa wypowiedź na temat modelu kształcenia mówców, historii rzymskiej retoryki i przyczyn jej upadku (1 *praef.* 6-10). Seneka stwierdza tu, że mówca najwięcej zyskuje, gdy pozna możliwie dużą liczbę przykładów sztuki wymowy poprzedników. Nie powinien przy tym skupiać uwagi na wzorowaniu się na jednym, choćby najwspanialszym mówcy, gdyż ktoś, kto naśladuje, nigdy nie będzie w stanie stać się dokładnie taki sam jak ten, którego naśladuje. Słowa te są zgodne z ówczesną rzymską teorią literatury i metodą kształcenia, w których niezwykle ważną rolę odgrywała zasada *imitatio*, naśladowania. Jej istotną cechą był eklektyzm, czyli wybór różnych elementów z wielu wzorów. Tak więc poznanie wielu deklamacji, poznanie cech charakterystycznych retorów, czasem dziwactw, których należało unikać, czasem cech wartych podpatrzania było drogą prowadzącą do doskonalenia własnych umiejętności retorycznych²⁸. Seneka wyraża radość, że jego synowie chcąc poznawać sztukę wymowy, nie zadowalają się przykładami sobie współczesnymi, lecz proszą ojca o opowieść o mówcach z czasów jego młodości. Nazywa tę prośbę oczywistą i pożyteczną (*res necessaria et utilis*). Chwilę później pojawia się wyjaśnienie, dlaczego przykłady z przeszłości są wartościowsze niż przykłady z retoryki współczesnej. Seneka przedstawia bowiem przyczyny upadku rzymskiej sztuki wymowy. Stwierdza więc, że swój szczyt rozwoju osiągnęła ona w osobie Cyncerona, potem zaś powoli, aż do czasów powstania jego *Kontrowersji* i *Swasorii*, zaczęła się degenerować (1 *praef.* 7). Jako przyczyny tego stanu wylicza trzy zjawiska: po pierwsze luksus czasów współczesnych, który niszczy charaktery młodzieży, po drugie utratę tego, co było prawdziwą wartością sztuki wymowy, pojawienie się zaś wśród retorów niegodziwej rywalizacji o prestiż i zarobek, po trzecie upadek retoryki można wyjaśniać prawami, którymi rządzi się świat, według których pewne dziedziny nauki, sztuki czy też życia najpierw rozwijają się, osiągają pełnię, a potem upadają i to szybciej niż pięły się do góry. Trzecia podana przez Senekę przyczyna upadku sztuki retoryki nawiązuje do znanej już wcześniej w historiografii teorii wzrostu, rozkwitu, a następnie upadku różnych rzeczy i zjawisk²⁹. Teoria ta pojawia się na przykład w VI ks. *Dziejów* Polibiusza: „...każde ciało, każde państwo i każda akcja z natury rzeczy ma okres wzrostu, następnie rozkwitu, wreszcie zaniku, wszystko zaś w chwili rozkwitu posiada największą siłę...”³⁰. Zgodnie z tą teorią dzieje literatury omawia również współczesny Senece historyk Wellejusz Paterkulus,

²⁸ L. Sussman, op. cit., s. 64. Por. s. 187.

²⁹ J. Fairweather, op. cit., s. 135-137.

³⁰ Polibiusz, *Dzieje* VI 51, przekład S. Hammera, Wrocław 1957.

który, podobnie jak Seneka, szczytowy okres rzymskiej sztuki wymowy łączy z Cyceronem³¹.

Drugi powód upadku retoryki oczywiście ma związek ze zmianami politycznymi, które nastąpiły w Rzymie. Seneka był pierwszym z rzymskich pisarzy, który już mógł zauważyć wpływ zaistniałych zmian ustroju, z republiki na jedyńowładztwo, na istnienie w państwie sztuki wymowy³². Prawdziwa wartość sztuki wymowy (*praemium pulcherrimae rei*) to sława, znaczenie i godności (nie zyski finansowe), które mówcy mogli zdobywać w republikańskim Rzymie, natomiast niegodziwa rywalizacja o prestiż i zarobek – to coraz powszechniejsze w czasach wczesnego cesarstwa słuźalczność i donosicielstwo, które ułatwiały zdobycie odpowiedniej pozycji i sławy³³.

Ze wspomnianych wyżej powodów upadku retoryki najobszerniej omówiony został pierwszy – wpływ zbytku i luksusu na charakter młodzieży (1 *praef.* 8-10). Seneka wyliczył sen, lenistwo, zainteresowanie wszystkim, co jest złe, a także taniec, śpiew, zbytnią dbałość o wygląd jako zachowania i pasje, które powodują zniewieścienie młodych ludzi i moralne zepsucie ich charakterów. Seneka reprezentuje tu popularny i znany już dużo wcześniej przed nim pogląd, że charakter człowieka, jego prawość i szlachetność mają związek z jego sztuką wymowy, są niezbędne, aby być dobrym mówcą. Swoją opinię podparł nawet autorytetem Marka Porcjusza Katona, cytując jego słowa skierowane do syna: „orator est, Marce fili, vir bonus dicendi peritus”. Zaraz potem przedstawił szkody, jakie w sztuce wymowy powodują deprawacja charakterów i moralny upadek mówców. Przede wszystkim mają one wpływ na zepsucie gustu tych osób, a ponieważ nauka i doskonalenie retoryki polegały na wzorowaniu się na wybitnych poprzednikach, nie potrafią oni wybrać odpowiednich, wartościowych wzorów. Seneka pisze o tych osobach: „*talia habent exempla, qualia ingenia*” (1 *praef.* 10). Mówcy ci nie mogą wykazać się jakimikolwiek osiągnięciami i zaletami, co gorsza, nawet nie są w stanie wykazać się własnymi umiejętnościami, recytują więc po prostu przed niewykształconym tłumem jako swoje własne sentencje z mów wybitnych poprzedników³⁴.

O związkach między ustrojem politycznym państwa a sztuką retoryki mowa jest również w innych *praefationes*. W *praefatio* do księgi trzeciej, w której dużo miejsca poświęcił Kasjuszowi Sewerusowi, Seneka wspominał, że Sewerus był dobrym mówcą występującym w sądach, natomiast

³¹ Wellejusz Paterkulus, *Historia rzymska* I 17, 3.

³² Współcześnie historycy literatury analizujący przyczyny upadku retoryki rzymskiej uznają ten powód za najważniejszy, por. J. Fairweather, *op. cit.*, s. 137.

³³ L. Sussman, *op. cit.*, s. 85-87; J. Fairweather, *op. cit.*, s. 134-135.

³⁴ Dopuszczają się więc plagiatów – L. Sussman, *op. cit.*, s. 85-86.

w deklamacjach wypadł zawsze poniżej swoich retorycznych zdolności i umiejętności (3 *praef.* 7). Spytany o przyczyny tego zjawiska, Sewerus wyliczył różnice między występem przed sędzią, czyli wystąpieniami retorycznymi, które były popularne i przynosiły sławę oraz uznanie wielu mówcom także w czasach republiki, a deklamacjami, które zdominowały sztukę wymowy w czasach pryncypatu. Powiedział więc, że w sądzie musi brać pod uwagę zdanie sędziego, a nie słuchacza, stara się odpowiadać przeciwnikowi, a nie dywagować sam ze sobą, unika zbyt długiej rozwlekłości. Sewerus stwierdził też, że gdy przemawia na forum, to czuje, że coś robi, a gdy deklamuje, to jakby trzymał się we śnie; jest przecież różnica między prawdziwą walką a tylko wymachiwaniem rękoma (3 *praef.* 12-13). Natomiast w *praefatio* do księgi dziesiątej Seneka ze zgrozą wspominał karę, którą wymyślono niedawno, a która spotkała historyka i mówcę Tytusa Labienusa (10, *praef.* 5-8). Otóż na wniosek senatu jego pisma zostały spalone. Seneka dziękuje bogom, że tego rodzaju kara pojawiła się w czasie, gdy już zabrakło wielkich talentów i że triumwirów skazujących na śmierć Cicerona nie chcieli proskrybować także jego dzieł. Seneka napisał tu też, że Labienus nie chciał dłużej żyć po wyroku wykonanym na jego twórczości i popełnił samobójstwo, zaś okrucieństwo nowej kary poruszyło także jego wrogów i jeden z nich, Kasjusz Sewerus, powiedział nawet o sobie, że i on powinien zostać spalony, gdyż zna na pamięć pisma Labienusa³⁵.

W *praefatio* do pierwszej księgi Seneka nakreślił również historię deklamacji (1 *praef.* 12). Według jego słów, deklamacje typu *kontrowersja* nie były znane Ciceronowi, zaczęto uprawiać je dość późno, są one jego rówieśnikami (Seneka urodził się ok. 55-53 roku przed Chr.). Zdaniem Seneki, Ciceron nie znał kontrowersji, również nie uprawiał deklamacji typu *thesis*. Ćwiczenia retoryczne, które wykonywał, nazywały się *causae*. Po nich dopiero pojawiły się kontrowersje (zwane po grecku *scholastica*), które były czymś zupełnie nowym, musiano więc dla nich w ogóle stworzyć nową nazwę – *controversia*³⁶.

Wywód Seneki wymaga dziś pewnego sprostowania. Wygłaszanie pod okiem nauczyciela retoryki dłuższych lub krótszych specjalnie na potrzeby kształcenia powstałych tekstów – szkolnych deklamacji – było jednym z retorycznych ćwiczeń niemal tak starych jak sama retoryka. Uprawiali je zarówno Grecy, jak i później Rzymcy adepci tej sztuki. Żyjącemu w IV/III w.

³⁵ Los dzieł Labienusa jest jednym z wielu przykładów (inne to deklamacja Latrona, *Contr.* 2, 4,13 lub postać tyrańca w swasoriach) mniej lub bardziej wyraźnych aluzji i nawiązań Seneki do związków między wolnością mówcy a nowym ustrojem politycznym – pryncypatem – por. K. Heldmann, *Antike Theorien über Entwicklung und Verfall der Redekunst*, München 1982.

³⁶ L. Sussman, *op. cit.*, s. 6.

przed Chr. Demetriuszowi z Faleronu przypisuje się wprowadzenie do nich tematów nawiązujących do wydarzeń publicznych, spraw sądowych (Kwintyliian, *Inst. or.* 2,4,41-42), co było cechą późniejszych kontrowersji³⁷. *Theseis*, które wspomina Seneka, również były deklamacjami o bardziej ogólnych, niekiedy o filozoficznej naturze tematach (na przykład czy należy się żenić lub czy godzi się zabić tyra). Ciceron znał ten typ deklamacji. Wbrew temu, co twierdził Seneka, że jakoby Ciceron nie uprawiał tego rodzaju ćwiczeń, w liście do brata Arpinata właśnie pisze, że ceni je ze względu na ich bardziej teoretyczny, filozoficzny charakter³⁸. Zdaniem Seneki, istniała wyraźna różnica między deklamacjami z czasów republiki – *causae*, a późniejszymi kontrowersjami. Różnica ta nie dotyczyła samych tematów deklamacji. Odmienności dotyczyły raczej ich literackiego wykończenia oraz stylu i okoliczności, w jakich były wygłaszane. W czasach Cicerona pod względem stylistycznym deklamacja musiała przypominać rzeczywiste wystąpienie przed sądem, do którego ćwiczenie to przygotowywało. Już w tamtych czasach pojawiała się w deklamacjach tendencja do zbytnej ozdobności, fantazji i swobody, które to cechy – aż do utraty prawdopodobieństwa opisywanej sytuacji – stały się charakterystyczne dla deklamacji z czasów pryncypatu³⁹. Także styl wygłaszania deklamacji zmieniał się. W czasach Cicerona musiał przypominać on prawdziwe wystąpienie mówcy w sądzie lub senacie. Z czasem styl wygłaszania deklamacji stawał się coraz bardziej teatralny⁴⁰. W okresie republiki deklamowali uczniowie w szkołach retorycznych lub osoby dorosłe, które czyniły to jednak w kręgu bliskich przyjaciół⁴¹. W czasach Seneki deklamacje stały się publicznymi występami, w których bardzo chętnie uczestniczyła wykształcona retorycznie i literacko publiczność⁴². W kilku *praefationes* Seneka opisał okoliczności, w jakich retorzy wygłaszali swoje deklamacje. Często tego rodzaju występy odbywały się w szkołach retorycznych. Deklamowali w nich nauczyciele, a ich słuchaczami byli uczniowie (1 *praef.* 22; 3, *praef.* 16; 7 *praef.* 1), czasem zapraszano do szkół publiczność, na przykład mogli to być rodzice uczniów (tu przykład podaje Kwintyliian *Inst.or.* II 7,1; X 5,21)⁴³. Podczas tego rodzaju

³⁷ Ibidem, s. 2-3.

³⁸ Ciceron, *Ep. ad Q. fr.* III 3, 4; J. Fairweather, op. cit., s. 119.

³⁹ W dialogu *De oratore* I 149, Ciceron krytykował stylistyczne i związane z samym wygłaszaniem deklamacji popisy mówców, z kolei w ks. II 100 przypominał, że szkolna deklamacja ma odzwierciedlać realia rzeczywistych rozpraw sądowych.

⁴⁰ Kwintyliian, *Inst. or.* 3, 8, 51, zalecał wygłaszającemu deklamację *odgrywanie* roli jej bohatera, np. starego człowieka, rozrzutnego syna.

⁴¹ O tego rodzaju ćwiczeniach Cicerona Seneka wspominał w 1 *praef.* 11.

⁴² L. Sussman, op. cit., s. 2-11.

⁴³ Zwyczaj deklamowania w domu, w gronie przyjaciół, czasem nawet bardzo licznym, nie zaniknął i niektórzy z mówców pozostali mu wierni (3 *praef.* 7; 4 *praef.* 2; 7 *praef.* 8; 10 *praef.* 4).

publicznych spotkań niekiedy wygłaszano więcej niż jedną deklamację, gdyż wykształceni goście, czasem będący także nauczycielami retoryki, wygłaszali deklamacje, które były odpowiedzią, repliką na występ rozpoczynający spotkanie⁴⁴. Słuchacze tych występów dyskutowali nad deklamacjami, komentowali je, krytykowali. O tym, że deklamacje wzbudzały żywy oddźwięk wśród widzów, świadczy wypowiedź Kasjusza Sewerusa. Seneka przytacza jego opowieść o tym, jak kiedyś odwiedził szkołę retoryczną Cestiusza Piusa, gdy ten wygłaszał deklamację mającą być odpowiedzią na mowę Cyclerona *Pro Milone* (3 *praef.* 16). Cestiusz swoim zwyczajem mówił: „jeśli jestem traktem, to jestem Fusjuszem, jeśli mimem, to Bathylusem, jeśli koniem, to Melissio”⁴⁵. Kasjusz słysząc to, nie mógł powstrzymać się od złośliwości i wypalił: „jeśli jesteś kloaką, to największą” („si cloaca esses, maxima esses”), które to słowa podobno zrobiły takie wrażenie na Cestiuszu, że on człowiek chcący polemizować z Cycleronem, nie potrafił na nie odpowiedzieć⁴⁶.

W *praefationes* Seneka sporo napisał również na temat retorycznego kształcenia. W *praefatio* do księgi drugiej (2 *praef.* 5) przedstawił krótko historię szkół retorycznych w Rzymie. Ważną informacją są jego słowa, że w okresie republiki nauczycielami retoryki w Rzymie byli wyzwolenicy, gdyż sami Rzymianie uznawali za mało zaszczytne zajęcie uczenie tego, co samo w sobie jako przedmiot nauczania było rzeczą godną poważania i uznania. Pierwszy rzymski nauczyciel retoryki działał w czasach młodości Cyclerona i był nim Plocjusz (Gallus). Pierwszym nauczycielem wywodzącym się ze stanu ekwitów był, dopiero w czasach Seneki, Blandus. Seneka wymienił w *praefationes* kilka współczesnych sobie szkół retorycznych. Jedną z nich pojawia się już w *praefatio* do pierwszej księgi. Jest to szkoła retora Marullusa (1 *praef.* 22). Do jego uczniów należeli sam Seneka Retor i jego przyjaciel Porcjusz Latron. W *praefatio* do księgi drugiej przy okazji omawiania Papiriusza Fabianusa, który był znany nie tylko jako dobry deklamator, ale przede wszystkim jako zwolennik filozofii stoickiej, Seneka wspomina też jego nauczycieli Areliusza Fuskusa (2 *praef.* 1 i 5) i Blandusa (2 *praef.* 5). Natomiast w *praefatio* do księgi trzeciej cały długi *passus* poświęcony jest szkole Cestiusza Piusa (3 *praef.* 15-17).

Oprócz wspomnienia nauczycieli retoryki Seneka napisał w *praefationes* również sporo o samym sposobie kształcenia w szkołach retorycznych. Temu zagadnieniu została poświęcona ponad połowa zachowanej części *prae-*

⁴⁴ Seneka, *Contr.* I 7, 13; II 1, 25.

⁴⁵ Trak – to typ uzbrojenia i techniki walki gladiatorów. Cestiusz wymienił w swojej deklamacji znanych i słynnych w swoim czasie: gladiatora Fusjusza, aktora Bathylusa i zapewne wyścigowego rumaka Melissio.

⁴⁶ *Cloaca Maxima*, główny kanał wód ściekowych w Rzymie, którym – między innymi przez Forum Romanum – spływały nieczystości do Tybru. Tradycja przyjmuje, że jego budowę zainicjował król Tarkwiniusz Pyszny.

fatia do księgi dziewiątej (9 *praef.* 2-5). Seneka krytykuje tu ćwiczenia uprawiane w retorycznych szkołach jako zbyt lekkie, a przecież na przykład gladiatorzy w czasie treningu walczą cięższą bronią niż w czasie igrzysk na arenie, biegacze ćwicząc, pokonują większe odległości niż w czasie zawodów. Zdaniem Seneki, szkoły dobrze przygotowują adeptów retoryki do występów deklamatorskich, jednak gdy wygłaszają oni mowę w sądzie lub na forum, często ponoszą porażki. Dzieje się tak między innymi też dlatego, że w szkołach uczeń może sobie wybrać temat deklamacji, natomiast forum czy sąd narzucają temat wystąpienia. Poza tym uczniowie, mimo obserwacji niekiedy burzliwych wystąpień w szkołach retorów, nie są przygotowywani do hałasu, w jakim muszą przemawiać na forum czy w sądzie⁴⁷. W szkołach nikt im nie przerywa, nikt nie rozmawia, słuchacze są zazwyczaj życzliwi. Nawet sama sceneria wystąpień publicznych może konsternować osoby przyzwyczajone do deklamacji w szkołach. Seneka wspomina tu odbywający się w Hiszpanii proces, w którym jako obrońca swojego krewniaka występował Porcjusz Latron. Otóż otwarta przestrzeń miejskiego rynku, na którym odbywał swoje posiedzenie sąd, do tego stopnia speszyła Latrona, że odzyskał spokój dopiero, gdy sąd przeniósł się między ściany i pod dach bazyliki (9 *praef.* 3)⁴⁸. *Praefationes* dają nam też wyobrażenie, do jakiego stopnia gust literacki i poglądy nauczycieli na temat retoryki wpływały na realizowany przez nich w szkołach program nauczania i wybór poznawanego materiału, a także jak niekiedy wyglądał stosunek uczniów do nauczycieli. W *praefatio* do księgi trzeciej Seneka wspomina zagorzałego krytyka sztuki wymowy Cyncerona, Cestiusza Piusa (3 *praef.* 15-16). Jego deklamacje często były odpowiedzią na mowy Arpinaty⁴⁹. Uwielbiający Cestiusza uczniowie uczyli się jego utworów na pamięć. Przy okazji naturalnie poznawali też mowy Cyncerona, ale tylko te, na które Cestiusz odpowiadał.

Duża liczba zawartych w *praefationes* uwag na temat twórczości mówców i retorów dotyczy bardziej szczegółowych, technicznych aspektów budowy samej deklamacji. Seneka wypowiadał się między innymi na temat proporcji poszczególnych części wystąpienia, przejrzystości budowy deklamacji, doboru i układu słów, użycia i liczby figur retorycznych, liczby sentencji, ich konstrukcji, np. pojawiający się w *praefatio* do 10 księgi *Kon-*

⁴⁷ Por. s. 187-188 – wypowiedź Kasjusza Sewerusa o różnicach między przemawianiem w sądzie i deklamowaniem.

⁴⁸ Z drugiej strony, Seneka wspomina, że z kolei wybitni mówcy, którzy z sukcesami przemawiali publicznie, w swoich deklamacjach nie zawsze potrafili pokazać pełni swojego talentu. Takim mówcą był Kasjusz Sewerus, gdy Seneka spytał go, dlaczego tak się dzieje, Sewerus odpowiedział, iż wielu twórcom się zdarza, że są utalentowani tylko w jednej dziedzinie, np. Cynceron był znakomitym mówcą, ale jego próby poetyckie należy uznać za zupełnie nieudane (3 *praef.* 8-9).

⁴⁹ Por. s. 189-190.

troversji Moschus (10 *praef.* 10) nadużywał figur retorycznych, z kolei Albu-
cjusz budował bardzo proste i przejrzyste sentencje. Azyniusz Polion na-
zywał nawet ten rodzaj sentencji *białymi* (7 *praef.* 2)⁵⁰. Tenże sam Albu-
cjusz nie przestrzegał również proporcji w wielkości części deklamacji, przed-
stawiana przez niego prawna argumentacja była zbyt szczegółowa i ob-
szerna (7 *praef.* 2). Każdy z niemałej liczby pojawiających się w *praefationes*
mówców i retorów został scharakteryzowany i oceniony właśnie ze wzglę-
du na umiejętność budowania deklamacji. Można przypuszczać, że zwłasz-
cza te oceny najbardziej zainteresowały synów Seneki (i innych potencjal-
nych czytelników). Jak wiadomo, chcieli oni poznać twórczość mówców
i retorów z czasów młodości ojca, a przede wszystkim zaś pragnęli przeczy-
tać sentencje, a także *divisiones* i *colores* z ich deklamacji⁵¹. Seneka zaś stwo-
rzył dzieło, które było antologią tych wypowiedzi.

W czasach Seneki ważną rolę w nauczaniu retoryki odgrywała *imitatio*,
czyli naśladowanie wzorów i jego dzieło stanowiło ogromny zbiór takich
retorycznych wzorów. Przy tym Seneka podarował swoim synom i innym
czytelnikom nie tylko odpowiedni materiał do ewentualnej inspiracji dla
własnej twórczości. Zawarte w *praefationes* charakterystyki i oceny mówców
mogły posłużyć jako komentarz do zacytowanych w poszczególnych księ-
gach wypowiedzi, mogły być przewodnikiem i pomocą w wyborze najlep-
szych przykładów. Właśnie dzięki *praefationes* dzieło Seneki stało się czymś
więcej niż tylko antologią deklamacji i znacząco różni się pod tym wzglę-
dem od podobnych pism powstałych mniej więcej w tym samym czasie, np.
od zbiorów deklamacji przypisywanych Kwintylijanowi⁵².

Na podstawie *praefationes* można wskazać, jakie wzory sztuki wymowy
Seneka uznawał za najlepsze. Już w *praefatio* do pierwszej księgi stwierdził,
że rzymska retoryka osiągnęła swój szczyt i dorównała retoryce greckiej
w twórczości Cyncerona (1 *praef.* 6-7)⁵³. Z ironią wspominał retora Cestiusza
Piusa, który uważał się za lepszego mówcę niż Cynceron⁵⁴. Arpinata i jego

⁵⁰ Jest tu pewna gra słów, łaciński przymiotnik *albus*, od którego zapewne pochodziło
imię Albucejusz, znaczy właśnie *biały*.

⁵¹ Por. s. 183-184.

⁵² L. Sussman, op. cit., s. 46. Także w poszczególnych księgach kontrowersji znajdują się
krytyczno-literackie wypowiedzi na temat ówczesnej retoryki i literatury, np. w 9 ks.,
w *Contr.* 1,13-14 pojawia się dyskusja na temat zwięzłości stylu literackiego Tukidydesa, Salu-
stiusza i Liwiusza.

⁵³ Seneka z wielkim żalem wspomina w *praefatio* do pierwszej księgi (1 *praef.* 11), że wojna
domowa nie pozwoliła mu przybyć do Rzymu dość wcześnie, aby mógł jeszcze usłyszeć Cy-
cerona – L. Sussman, op. cit., s. 20.

⁵⁴ Cestiusz do tego stopnia nisko cenił retoryczny dorobek Arpinaty, że nawet gdy Ka-
sjuusz Sewerus wytaczał mu procesy sądowe i Cestiusz miał w związku z tym dużo kłopotów,
nie chciał pójść na ugodę i przyznać, że Cynceron był większym mówcą od niego (3 *praef.* 17).
Por. także s. 190-192.

twórczość stanowiły dla niego najważniejszy punkt odniesienia⁵⁵. Seneka był pierwszym rzymskim autorem piszącym o retoryce, który już dostrzegł jej przemiany w czasach wczesnego cesarstwa oraz trafnie podał ich przyczyny⁵⁶. Cały swój utwór poświęcił deklamacjom i uprawiającym je mówcom i retorom. Nie krytykował w nim deklamacji jako takich, a sentencjonalny styl był bliski również i jemu, jednak był w stanie zauważyć i ocenić niebezpieczeństwa, jakie niesie ze sobą zbyt ekstrawagancja stylu. Widział, że dążenie do oryginalności i w treści, i w formie powoduje deformację deklamacji, będących nie tylko jedną z najpopularniejszych form publicznych retorycznych wystąpień, ale także jednym z głównych ćwiczeń uprawianych w szkołach retorycznych, dzięki któremu młodzież doskonaliła swoje umiejętności retoryczne i kształtowała gust literacki. Widząc to zjawisko i niebezpieczeństwa, jakie ono ze sobą niesie, dość surowo oceniał niektórych retorów⁵⁷.

Seneka był znanym i popularnym autorem wśród współczesnych sobie Rzymian. Być może pierwszą i najstarszą opinią o jego stylu pisarskim, a więc świadectwem lektury jego dzieł, jest wypowiedź cesarza Kaliguli, którą w życiorysie władcy zamieścił Swetoniusz⁵⁸. Ślady lektury dzieł Seneki znaleźć można w utworach poetów Lukana, Marcjalisa i Juwenalisa, a także w retorycznych pismach Kwintyliana i Tacyta. Zachowany do naszych czasów, pochodzący z IV lub V wieku po Chr., wyciąg z ksiąg *Kontrowersji* i *Swasorii* (dzięki niemu wiemy, co zachowało się w zaginionych księgach *Kontrowersji*) prawdopodobnie został przygotowany przez jakiegoś nauczyciela retoryki i służył praktycznym celom w jego szkole⁵⁹. Wyciąg ten uznaje się za dowód popularności dzieła Seneki jako podręcznika retoryki. W różnych późniejszych utworach literackich pojawiały się niektóre z fantastycznych tematów kontrowersji, np. historia dziewczyny sprzedanej do domu publicznego, której udało się zachować dziewictwo (*Contr.* I 2), powtórzona została w datowanej na V lub VI wiek rzymskiej przeróbce greckiego romansu (z II wieku) *Historii Apolloniosa króla Tyru*, aż 11 tematów kontrowersji znaleźć można w średniowiecznych *Gesta Romanorum*, bardzo popularnym w tym czasie zbiorze opowieści i anegdot. W kolejnych epokach Seneka nadal pozostawał czytany autorem. Pierwsze wydanie dru-

⁵⁵ Podobne poglądy reprezentował później również Kwintylian, M. Cytowska, H. Szelest, *Literatura rzymska – okres cesarstwa*, Warszawa 1992, s. 369-370.

⁵⁶ Por. s. 187-188.

⁵⁷ L. Sussman, op. cit., s. 154-155.

⁵⁸ Swetoniusz, *Gajusz Kaligula* 53: przekł. J. Niemirska-Pliszczyńska „tworzy on tylko napiszone mowy [...] jego pisma są piaskiem bez wapna”. Tak niniejsze słowa Kaliguli interpretuje L. Sussman, *The Elder Seneca*, Leiden 1978, s. 156. Częściej uznaje się, że cesarz miał jednak tu na myśli syna Seneki Retora – Senekę Filozofa.

⁵⁹ Por. przyp. 11.

kiem jego dzieła, były to *Excerpta*, ukazało się w roku 1475, cały utwór został wydany w Wenecji w roku 1490⁶⁰.

Czy jednak dzieło Seneki okazało się pożyteczne i przydatne dla jego synów? Wspomniano już, że w momencie ukończenia i opublikowania *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores* byli oni dojrzałymi mężczyznami, którzy z pewnością ukończyli swoją retoryczną edukację⁶¹. Jednak dojrzały wiek i zakończone formalne kształcenie nie wykluczały dalszego rozszerzania i pogłębiania zainteresowań literackich. O tym, że były one żywe i wciąż pielęgnowane w rodzie Anneuszy, świadczy nie tylko powstałe z myślą o synach, a może również i na ich prośbę, dzieło retoryczne, ale także pozycja, jaką w literaturze rzymskiej zdobył jeden z nich Seneka Filozof, zaś w następnym pokoleniu wnuk, poeta Lukan, syn Meli.

MITTATUR SENEX IN SCHOLAS – SENECA RHETOR'S OPINIONS
ON RHETORS, ART OF ORATORY AND ITS TEACHING IN PRAEFATIONES
OF ORATORUM ET RHETORUM SENTENTIAE, DIVISIONES, COLORES
BOOKS

Summary

Lucius Annaeus Seneca Rhetor, living in the 1st century A.D., was the author of a work entitled *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores*. Seneca dedicated his work to his three sons: Seneca Philosophus, Novatus and Mela. It was supposed to help them in learning the art of rhetoric.

Seneca's work consists of 11 books, 10 of them include *controversiae*, i.e. declamations in a form of court speeches and one contains *suasoriae* – advisory speeches.

Each book of *controversiae* is premised with *praefatio* written in a form of a letter to the sons (*praefations* to books 5, 6 and 8 have not been preserved and *praefatio* to book 9 is incomplete). In each *praefationes* Seneca mentions and describes great orators, to whom he used to listen when he was young. In *praefationes*, apart from his memoirs about rhetors, there are also the author's opinions about kinds of trainings at schools of rhetoric, the educational system and the level of oratory art education.

This information, as well as Seneca's respective assessments and opinions prove that *praefationes* were supposed to be not only an introduction to each book or the work linking element. One can also find in *praefationes* a specific compendium of knowledge concerning rhetoric of the Early Empire Period.

The subject of this paper presents, on the basis of *praefationes*, Seneca's opinions about the art of oratory and its teaching, how he explained changes in the Roman rhetoric: which phenomena in contemporary art of oratory, as well as which features and virtues of the orators in question, he found positive and worth following and which he criticized: how he presented and expressed his own opinions for the purpose of convincing his work's addressees – his sons – of his views.

⁶⁰ L. Sussman, op. cit., s. 155-171.

⁶¹ Por. s. 183-184.